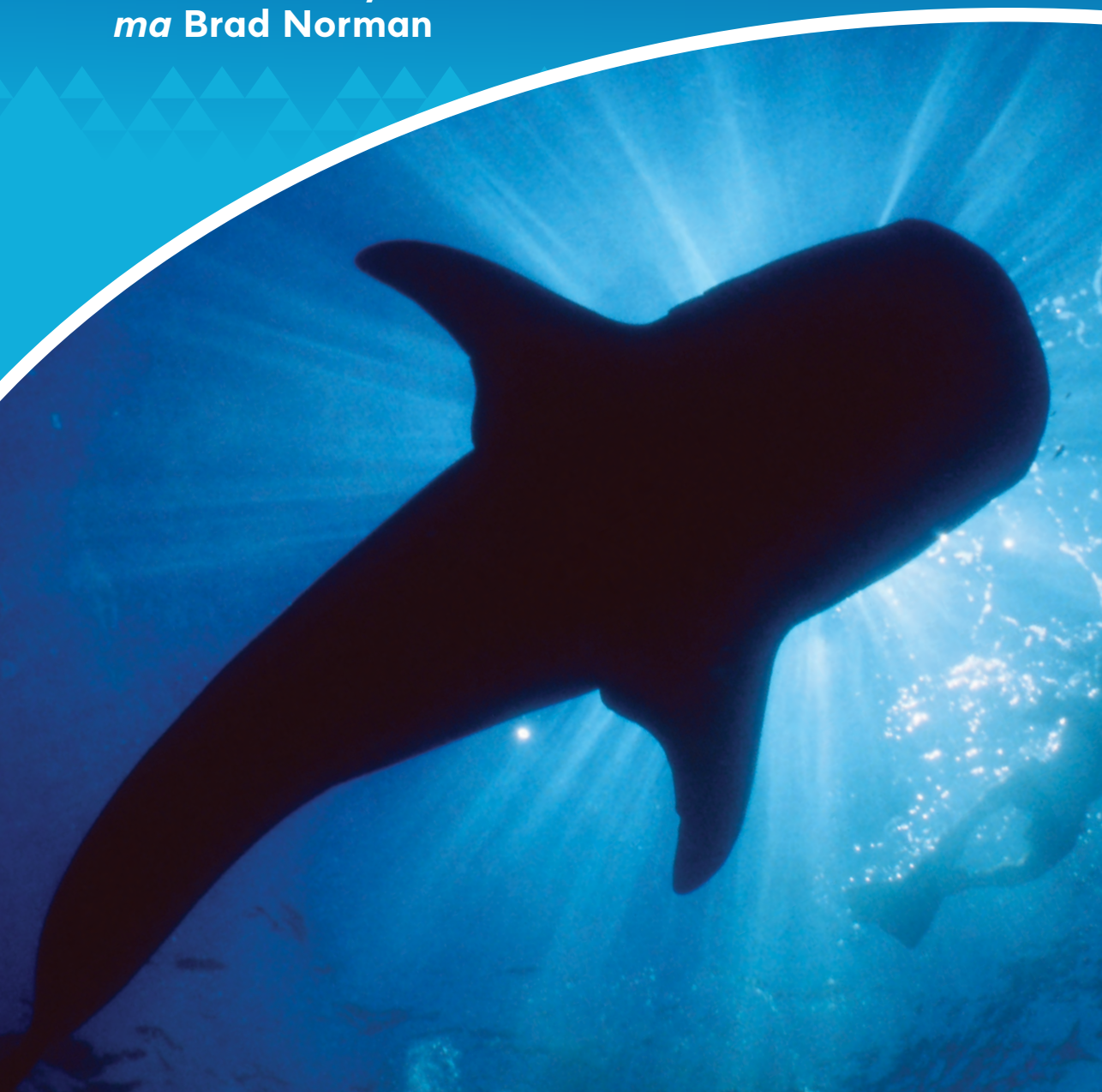

Ko Hea Tonu ko Lava te Fāime?

Samantha Reynolds
ma Brad Norman

Ko Hea Tonu ko Lava te Fāime?

Na lolomi i te 2019 e te Matāeke o Akoakoga a Tokelau
Puha Meli 3298
Apia
Samoa
www.tokelau.org.nz

Ko te lolomiga tenei na fehoahoani mai ai te Australian Government, Department of Foreign Affairs and Trade (DFAT).

Ko na aiā ki te tala e puipuia © te Matāeke o Akoakoga a Tokelau 2019

Ko te ata puke i te fakavaka na puke e Brad Norman e puipui © e Brad Norman
Ko te ata puke i te itulau o te ulutala na puke e Sonny Lewis e puipui © e Sonny Lewis
Ko te ata puke i te itulau 2 na puke e Samantha Reynolds e puipui © e Samantha Reynolds
Ko te ata o he api i te itulau 3 mai ia Liz Tui Morris e puipui © e te Matāeke o Akoakoga a Tokelau
Ko te ata puke i te itulau 4 mai te wildestanimal e puipui © e te wildestanimal/Shutterstock
Ko na ata puke i te itulau 5 na puke e Sonny Lewis e puipui © e Sonny Lewis
Ko te ata puke i te itulau 6 (luga) na puke e Samantha Reynolds e puipui © e Samantha Reynolds
Ko te ata puke i te itulau 6 (lalo) na puke e Fiona A. Ioane Vaka e puipui © e te Matāeke o Akoakoga a Tokelau
Ko na ata puke i na itulau 7–8 na puke e Samantha Reynolds e puipui © e Samantha Reynolds
Ko te fafanua i te itulau 8 mai ia Liz Tui Morris e puipui © e te Matāeke o Akoakoga a Tokelau

Ko na ata puke uma lele na fakaaogā i he fakatagaga.

Ko na aiā uma e puipuia.

Fakafehokotaki te lomi tuhi mo ho he fakamatalaga e fia maua.

Tautuaga mo na galuega fakahalalau e maua mai i te: Lift Education E Tū
www.lifteducation.com

Ko te kaufaigaluega hiaki ko: Don Long, te Matāeke o Akoakoga a Tokelau, ma Isaac Snoswell
Ko te tino na teuteua te tuhi ko: Bolster Design

ISBN 978 982 101 025 2 (lolomi)
ISBN 978 982 101 026 9 (initaneti)
Numela o te tuhi 01025

na tuhia e

Samantha Reynolds ma Brad Norman

na fakaliliu e

Atonio Tuia

Matāeke o Akoakoga

Ko te fāime: ko te ika fuaefa ia i te lalolagi

Ia koe i na pahala i te igoa, kae, ko na fāime, ko ni magō, kae e hē ko he tafolā. Kae e iei te pogai kua fakaigoa ai ko te hauai o te moana hauhau. Ko te fāime, ka matua, e mafai ke tupu ki te 18 mita te loa. Ko tona uiga, ko te fāime, ko te ika fuaefa ia i te tai.

E veia ko na ika uma, ko na magō e malulu te toto. E fakaaogā ona kapakapa ke tele ai i te moana, ma, ko tona fuimea, e fakaaogā ke maua mai ai te **okehene** mai te tai. Kae e he ve ko ietahi ika, ko na magō e heai ni ona ivi. Kae ko o latou pogai e fau katoa i he itūkāigā una makeke ma na **kanofi** e hokohoko ai na totōga.

Ko ni fakamatalaga mōni ma ofoofogia e uiga ki te fāime

- Ko na fāime e ova ma te 300 ona atu nifo liliki, kae e he fakaaogā ke kakai ai. Kae, ko a latou mafua e maua kafai e eva i te moana ma fakamaga o latou gutu ma mimiti atu ai te huatai e iei ai na meaola fualiliki e opea ai (**peleketone**). E fakaaogā o latou fuimea e ve ko he fakamamā ke fakalave ai na meaola fualiliki kae toe fakafano lava te vai tai ki te moana.
- Ona ai ko te auala tenei e maua ai te latou mafua, ko na fāime e he fakapokepoke ki tagata. I te lahiga o ietahi koga i te lalolagi, e mahani ia tagata tafafao oi olo kaukau ma ienei hauai filemu.
- Ko na fāime ko ni **ovovivipalahi**. Ko tona uiga, ko na fāime tamaiti, e takua he punua, e kamata tuputupu i loto o he fua ma vena ona fofoa, kae koi i loto o te manava o latou matua. E fatoa fananau kafai kua maua te 50 ki te 60 henitimita te loa.
- Ko na fāime e iei o latou mamamu aulelei, na takatutututu ma na takahēhehe manaia i o latou kili. Ko na mamamu kehekehe e patino lava ki te ika e fokotahi, e veia lava ko na mamamu kehekehe i o tatou muamua lima. Ko na vaega ienei e fakaaogā e tagata hukehuke ke fakamatea ai na fāime takitahi ma tautuku ai a latou gaoioiga.

Ko na vaega ko heki iloa e uiga ki te fāime

Ko na fāime e **fakakauika** i he koga e fokotahi i tauhaga uma. Mo he fakatakitakiga, mai a Mati ki a Aukuho, ko he **kauika** fāime e maopoopo i te akau e takua ko te Ningaloo i te itu ki Hihifo o Auhetalia. Kae e he iloa pe olo ki fea ietahi taimi. E feoaki nei i te va o ietahi kauika, pe, ko ietahi kogā moana?

Ko na fāime e kitea e taka fakakauika i te gataifale, ko te lahiga, ni ika tāne e tuha ma te 4 ki te 7 mita te loloa. Kae iefea la na ika fafine ma a latou punupunuā fāime? E he iloa pe ko fea te maua ai he hoa mo te ika fafine pe fananau foki i fea ana punua. Kae ko te mea moni, kua fokotahi te fāime faitama na maua – i te gataifale o Taiwan i te 1995. E 300 ana punua i loto o te manava, ko ietahi koi i loto o na atigi, kae ko ietahi ka fofoa.

Ko na fakafehili ki te fāime i Tokelau

I a Me o te 2018, na maua ai he fāime taigole i loto o te namo o Nukunonu. Ko na haienitihi ma tagata nuku o Nukunonu na ofo lele! E heki iei lele he fāime kua maua i he namo muamua, ma e heai ni ava i te lauakau o Nukunonu mo he fāime ke hao ai ki loto. Ko tona uiga na vehea ona pa ki ei?

E 3 mita te loa o te fāime i Nukunonu, koi fuaiti – fakatuha ki ietahi fāime. Hove na pa ki loto o te namo kae koi taigole malie. Kae na fanau nei i he koga tafapili mai? Kae hove e iei he koga e fananau ai na fāime i loto tonu o te Vaha Pahefika – i tafa lava o Tokelau!

▼ Ko te punua i te namo o Nukunonu

◀ Te fuaga o te punua

Tagata Tokelau – hitiheni haienitihi

E ui lava e maua i na moana e takamilo i te lalolagi, ko na fāime kua he takalahi. Ko te latou aofaki kua agai lava ki lalo, ma kua i he tulaga e fanofano lava ka **galo**. Ko tagata hukehuke e lahi ho latou fia malamalama ki na fāime, kae ke mafai ai ona fakaauau te iei o na fāime ki te lumanaki. Ke mafai ke fakatino na vaega ienei, kua hakili fehoahoani ki tagata nuku haienitihi. Ko tagata nuku haienitihi ko he tino o te nuku e mafai ke fehoahoani ki na haienitihi ki te fakaputuga o na fakamatalaga ki te tulaga o te hikomaga.

Ona ko te iei o na mamamu patino ki na fāime takitahi, e mafai ke fakamatea na ika takitahi mai o latou ata. E iei na fakamatalaga e teu i luga o te kupega tafakilagi, e takua ko te *Wildbook for Whale Sharks*, ma kua fatu ke mafai ai e na tino oi tuku atu ki luga o te kupega tafakilagi na ata o a latou fāime. Ko na haienitihi e ki latou mafaia oi fakaagā ienei fakamatalaga ke hukehuke ai na koga o te aofaki ma na taimi na maua ai na fāime.

I te tuhi, e takua ko te *Wildbook*, ko te fāime i Nukunonu kua fakamatea ko te “TOK-001”. Ko te fāime muamua ia kua pa mai ki Tokelau – mo te taimi nei!

▲ Fehoahoani ki na haienitihi

Tekonolohi

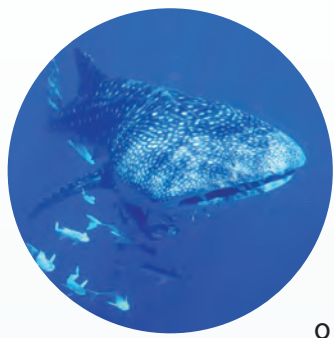
Ko na haienitihi e fakaagā e ki latou ni tekonolohi ke hukehuke ai e ki latou na fāime. Ko te fakaagā o na tekonolohi e aofia ai te fakapipiki o ni fakailoga ki na ika, ke mafai ai ke fakamaumau a latou faifaiga vena ma a latou gaoioiga. Ke mafai ke hukehuke na fāime, e fakaagā e na haienitihi ni itūkāigā fakailoga e tolu:

- **Fakailoga hatelite** – e kavatua na fakamatalaga ki te koga e iei ai he magō ki he hatelite i te vateatea. Ko na fakailoga hatelite e aogā lele mo te tuku fakatahiga o na fakamatalaga ki na fāime ma te tulaga o na koga mamao e oatu ki ei.

- **Fakailoga e fakaagā ai na leo** – e mafai ke tuku atu ai ni fakamatalaga kui atu i na leo ke mafai ke maua mai e ni mahini fakapitoa i te tai. Ko na pine ienei e fakaagā ki ei te leo e aogā ke iloa pe vehea na fefaiakiga a he fāime i he koga e iei ai.

- **Na fakamaumau o na faifaiga** – e takua foki ni “Tuhi Fakamaumau Fakamatalaga” – ko na fakailoga ienei e tuku fakatahi ai na fakamatalaga ki na gaoioiga tonu lava a na fāime e fakatino, e ve ko te itu e kui atu ki ei, vena ma tona haohaoa e tele ai. E matuā aogā lava ke matau tonu ai a latou fekuikuiakiga i lalo o te moana.

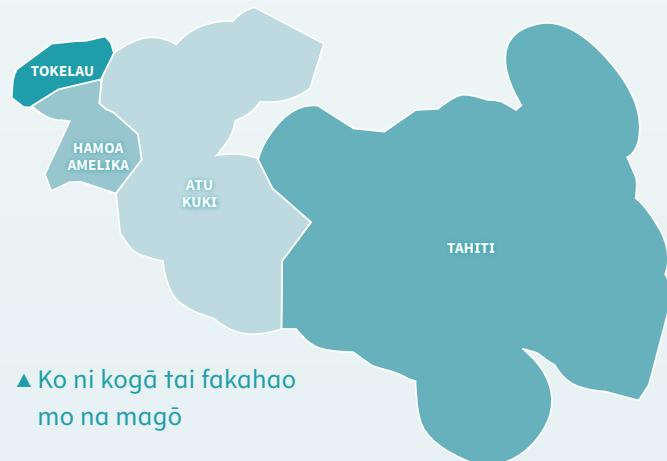

Ko he kogā tai fakahao mo na magō

E ui lava ko te fāime e puipuia e te tulafono i te lahiga o na fenua o te lalolagi, kae, kua matea kua i he tulaga fakapopolegia. Ko na afainaga e mafua mai i faiga a te tagata, e ve ko na faigā faiva (pe ko te ika ia e fagota pe **lavea tauanoa atu**), e **tahua e na lualua**, ma te fakakinoga o te hikomaga o te moana (fakatahi ai ma na **una liliki**) ko na fakafitauli lalahi lava ia. Ko na afainaga ona huiga o te tau, e veia ko te hikihiki ki luga o te vevela o te tai, ko he vaega e ono iei ni ona afainaga.

E he na ko te fāime te kua i te tulaga tenei. Kua lahi ietahi itūkāigā magō kua agai foki ki lalo o latou fuainumela, ma e tuha ma te 31 pahene o na magō ma na fai, na hukehuke e te IUCN, kua i te Lihi Lanu Kukula ma kua fakapokepoke, mae, ka he toe iei pe ka galo foki. Ki te tautali atuga ki tenei fakafitauli, kua lahi na fenua kua fai o latou kogā tai ma ni fakahao mo na magō – e lavea ai ma Tokelau.

Ko Tokelau na kavea ona kogā tai e fakahao ai na magō talu mai te 2011. E ova ma te 30 ia itūkāigā magō e puipuia i Tokelau i tona moana e 319,031 hikuea kilomita, ma, ko te iei o ni fakahao venei, kua iei ai ni kogā tai haogalemu, e mafai ke fananau ma matutua ai. Ko tenei tiute ke puipui ma fakahao na magō, kua iei ai he avanoa e tuku atu e Tokelau ki na meaola, kua tali uma o latou fuainumela, e ve ko te fāime, he avanoa ke olatia ai.

▲ Ko ni kogā tai fakahao mo na magō

Fakauigaga o na kupu

okehene – oxygen

ovovivipalahi – ovoviviparous

una liliki – microplastic

fakakauika, kauika – to aggregate, aggregations

galo – extinct

kanofi – cartilage

lavea tauanoa atu – by-catch

peleketone – plankton

tahua e na lualua – ship-strike

Hakilikili atili

Wildbook for Whale Sharks ko he tuhi e maua i te www.whaleshark.org

Ko te IUCN Red List of Threatened Species ko tona tuatuhi ki te kupega tafakilagi ko te www.iucnredlist.org

MATĀEKE O AKOAKOGA A TOKELAU